

ENDÜLÜS VE KUZEY AFRIKA'NIN ANADOLU TASAVVUFUNDAKİ YERİ*

Ömer BOZKURT**

Özet

Bu çalışmada Endülüs ve Kuzey Afrika coğrafyasının sahip olduğu tasavvufi birikiminin yapısı, oluşturucuları, kaynakları, içeriği ve niteliğini ortaya koyduktan sonra, İbn Arabî'nin bu birikime katkılarına değindik. Daha sonra, ortaya çıkan bu birikimin İbn Arabî tarafından Anadolu'ya nasıl taşındığını vurguladık. İbn Arabî'nin Endülüs ve Kuzey Afrika tasavvufunun Anadolu'daki yeri ve önemi için sembol bir isim olduğu aşikârdır. Zira onun Anadolu'ya gelişinin ardından bu coğrafyanın düşünürleri onun eserlerini çevirmiş, şerh etmiş, yorumlamış, değerlendirmiş ve yeni eserler ortaya koymuştur. Günümüze kadar devam eden bu durum, Endülüs ve Kuzey Afrika tasavvufunun Anadolu tasavvufu üzerindeki etkisini göstermektedir. Bu çalışmada sözü edilen bu konularla ilgili bir takım tespitler sunulmuş ve şahsiyetlerden örnekler de verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Tasavvuf, Endülüs, Kuzey Afrika, İbn Arabî, Sadreddin Konevî

The Place of Andalusia and North Africa on The Sufism Of Anatolia

Abstract

In this study, after presenting the structure, agents, resources, contents and characteristics of the sufistic accumulation of the geography of Andalusia and North Africa, we touched on Ibn Arabî's contributions to this accumulation. Next, we emphasized how this accumulation was transported to Anatolia by Ibn Arabî. It is obvious that Ibn Arabî is the symbol for the influence of Andalusia and North Africa on the Sufism of Anatolia. Because, after Ibn Arabî came to Anatolia, the scholars of this geography translated, annotated, commented, evaluated his works and produced new works. This circumstance which is survived until today, demonstrates the influence of the sufism of Andalusia and North Africa on the sufism of Anatolia. In this study, some assessments and figures about these subjects are also presented.

Keywords: Sufism, Andalusia, North Africa, Ibn Arabî, Sadraddin Konawî

* Bu çalışma 15-16 Kasım 2014 tarihinde Türk Tarih Kurumu tarafından Cibuti'de düzenlenen *Uluslararası Afrika'da Türkler Sempozyumu*'nda sözlü olarak sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Felsefesi Anabilim Dalı. omerbozkurt@artuklu.edu.tr

Giriş

Endülüs, Kuzey Afrika ve Anadolu, İslam medeniyetinin önde gelen merkezleri, düşünce tarihinin kendilerine özgü mekânları ve tarihin değişime uğradığı önemli durakları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle birbirleri üzerinde etkileri olan bu coğrafyaların tasavvuf özelinde ele alınması ve incelenmesi önemli bir gereklilik doğurmaktadır. Bu çalışmada öncelikle Endülüs ve Kuzey Afrika coğrafyasının sahip olduğu tasavvufi birikimin niteliğini, daha açık bir ifadeyle yapısını, oluşturucularını, kaynaklarını ve içeriğini ortaya koyduktan sonra, İbn Arabî'nin bu birikimden aldıkları ile buna katkılarını irdelemeye çalıştık. Bu birikimin boyutlarının büyüklüğü nedeniyle de Endülüs ve Kuzey Afrika tasavvufunun Anadolu tasavvufundaki yerini ve etkilerini büyük oranda İbn Arabî üzerinden vurguladık. Ancak İbn Arabî'nin düşünce dünyası ve tasavvufunun Anadolu tasavvufundaki etkileri o kadar fazladır ki, bu durum çalışmamızı bu etki noktaları üzerine yoğunlaştırmamıza yol açtı ve bundan dolayı da İbn Arabî'nin tasavvuf anlayışını ve düşünce dünyasındaki önemli konularını burada ele almamızı engelledi. Ancak şu da ifade edilmelidir ki; İbn Arabî ve düşüncesi üzerine gerek ülkemizde gerekse ülkemiz dışında çok sayıda çalışma yapılmış olup onun bu yönleriyle ilgili oldukça geniş bir literatüre de sahip bulunmaktayız. Biz de burada yeri geldikçe İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışına, bu düşüncenin temel kavram ve sorunları ile bu konudaki literatüre dikkat çektik. Fakat temel tartışma konularımızı Endülüs ve Kuzey Afrika'nın tasavvufi birikiminin niteliği, bu birikimin özellikle İbn Arabî üzerinden Anadolu'ya taşınması ve Anadolu'daki bu etkilerden bazı örnekler oluşturdu.

1. Endülüs ve Kuzey Afrika'nın Tasavvufi Birikimi ve Niteliği

Endülüs'te tasavvufun ortaya çıkışında, fetihle birlikte Doğudan gelen zahitler kadar sonraki dönemlerde hac ibadeti, ilim öğrenme, kitap getirme ve ticaret gibi amaçlarla Doğuya yapılan seyahatlerin de etkisi olmuştur. Ancak Endülüs'teki siyasi yapı ve bunların dine bakışı, bu coğrafyaya özgü olarak, tasavvufun yayılmasına zaman zaman engel olmuş; bu nedenle tasavvuf, yine bu coğrafyada daha çok yönetimin zayıfladığı zamanlarda yayılma fırsatı bulmuştur. Endülüs'te tasavvufun ortaya çıkışı kesin olarak bilinmese de onu Ebu Abdullah Muaz b. Osman eş-Şa'banî'ye (ö.848) kadar götürülenler vardır. Buna, Ebu Abdullah Muhammed b. Seleme b. Hubeyb b. Kasım es-Sadefî, İbn Meserre'nin (ö.931) babası Ebu Muhammed Abdullah İbn Meserre (ö.899), Ebu Osman Sa'dun b. İsmail (ö.908), Ebu Eyyub Süleyman b. Hâmid Kurtubî (ö.923) ve Kurtubalı Ebu Osman Said b. İmran b. Müşrif de ilave edilmiştir. Bu şahsiyetler Endülüs'ün ilk sûfilere olarak kabul edilmiş olsalar da sistemli tasavvufun öncüleri olarak sayılmazlar¹.

1 M. Necmettin Bardakçı, "İbn Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, s. 327-330; W.

Endülüs'te tasavvuf hareketinin ve tasavvuf felsefesinin başlamasında birinci derecede rol oynayan kişinin, İbn Meserre olduğu kabul edilmiştir. İbn Meserre Kuzey Afrika'da bulunmuş, oradan hacca gitmiş, sonrasında Irak, Bağdat ve Basra'da ilim meclislerine katılmış, bundan sonra da Kurtuba yakınlarındaki zaviyesinde tasavvufî öğretilerini yaymaya başlamıştır. Onun düşüncesinde Antik Yunan filozofları (Empedokles, Platon, Aristoteles); Kindî (ö.866) gibi İslam filozofları, Mutezili fikirler, Zünnûn el-Mısri (ö.859) ve Ebu Ya'kub en-Nehrecûri (ö.941) gibi ilk dönem tasavvuf temsilcilerinin izleri bulunmakla birlikte, huruf-u mukattaa ile ilgili yorumlarında Yahudi kabalist etkiler, kimi fikirlerinde ise Bâtınî ve hermetik unsurlar görülür. Endülüs'te felsefenin öncüsü de kabul edilen İbn Meserre, edebi kişiliğiyle de bilinir². Etkiler taşıdığı kadar kendisinden sonrakileri de etkileyebilen İbn Meserre'nin felsefe-din ilişkisi konusunda İbn Tufeyl (ö.1186) ile İbn Rüşd'e (ö.1198) tesir ettiği ileri sürülmüştür. Çok sayıda öğrenci yetiştiren İbn Meserre'nin eser ve fikirleri, İbn Arabî (ö.1240) tarafından okunmuş, incelemiş, eserlerinde yer verilmiş ve hakkında övgülerde bulunulmuştur³. Maribel Fierro gibi araştırmacılar İbn Meserre'nin etki alanını daraltarak onun İbn Berrecan ve İbn Kasî (ö.1151) üzerinde tesirlerde bulunmadığını ileri sürmüştür⁴.

1088'de İspanya'nın Almeriye kentinde doğan İbnü'l-Arif (ö.1141) de Endülüs tasavvufunun önemli simalarındandır. Yemen'den Kuzey Afrika'nın Tanca şehrine göç eden Sanhâce kabilesine mensuptur. İbn Berrecan'la yakın dost olan İbnü'l-Arif bir dönem bugünkü Fas sınırları içerisinde yer alan Marakeş'te hapsedilmiş, bu dönemde halifeyle görüşme imkânı bulmuş ve bunun sonucunda özgürlüğüne kavuşmuştur. Fakat zehirlenme neticesinde orada öldüğü rivayet edilir. İbnü'l-Arif tasavvuf alanında şiir ve nesir olarak birçok eser yazmasına rağmen, Almeriye'de tutuklanıp Merâkeş'e gemiyle getirilirken eserlerinin çoğunu denize attığı için çok az eseri günümüze ulaşabilmiştir⁵. İbn Beşküval (ö.1183) ve İbn Hayr (ö.1179) gibi önemli öğrencileri olan İbnü'l-Arif'in müritlerinden Kureşî'nin önde gelen talebeleri Abdülcelil b. Musa ile Ebu Sebr Eyyub el-Fihri aynı zamanda İbn Arabî'nin de hocaları arasında yer alır. Bu durum,

- Montgomery Watt & Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. C. Ersin Adıgüzel & Qiyas Şukurov, Küre Yay., İstanbul, 2012, s. 141-148. Endülüste tasavvufa yönelik muhalefet şu başlıklar altında sıralanmıştır: 1. Emevi ve Taife dönemlerinde İbn Meserre ve taraftarlarına yönelik muhalefet, 2. Murabitlar döneminde Gazâlî, İbn Berrecan, İbnü'l-Arif ve İbn Kasî'ye yönelik muhalefet, 3. Nasriler döneminde bir takım sûfi gruplara yönelik muhalefet. Bkz. Maribel Fierro, "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", çev. Semih Ceyhan, *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak Dergisi*, c. 18, sy. 2, 2009, s. 327-328 ve devamı.
- 2 Bardakçı, "İbn Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", s.331.334; Fierro, "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", s. 331-332; Mustafa Çağrıncı, "İbn Meserre", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XX, s. 188-191.
- 3 Çağrıncı, "İbn Meserre", s. 190-191; Bardakçı, "İbn Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", s. 337.
- 4 Fierro, "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", s. 338.
- 5 Nihat Azamat, "İbnü'l-Arif", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XX, s. 522-523; Bardakçı, "İbn Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", s. 338, 341-342; Necmettin Bardakçı (Haz.), *Endülüslü Süfi İbnü'l-Arif ve Mehâsinu'l-Mecâlis*, Sır Yay., İstanbul, 2005, s. 35, 38-39.

İbnü'l-Arif'in tasavvufî düşüncelerinin aktarılması ve sonraki dönemler, özellikle İbn Arabî üzerindeki etkisi açısından önemlidir. İbn Arabî ondan bazı aktarımlar yapmış ve onu Melâmîler arasında zikretmiştir. İbnü'l-Arif ayrıca İbn Kasî üzerinde de ciddi tesirler bırakmıştır⁶.

Aslen Kuzey Afrikalı olan İbn Berrecân, İbn Meserre ile Gazâlî'nin tasavvufî görüşlerini benimsemiş ve daha çok İşbiliye'de fikirlerini yaymaya çalışmıştır. Harf ve rakam sembollerini kullanan, Astronomiyle de meşgul olan İbn Berrecân, *Tefsîru'l-Kur'an* adlı eserinde İbn Meserre ve İbn Arabî gibi, harflerin özellik ve esranı üzerinde durarak bir bakıma işari tefsir geleneğinin başlatıcısı olmuştur. Marakeş'e sürgün edilip hapsedildikten sonra hayata veda etmiştir⁷. İbn Berrecân'ın öğrencisi olan İbn Kasî ise Almeriye'de İbnü'l-Arif'in dergâhında bulunmuş, onun tasavvuf sohbetlerine ve ders halkasına katılmıştır. İhvan-ı Safâ ve Gazâlî'nin yanı sıra Platon, Yeni-Plâtonculuk ve İsrâkîlik izlerinin görüldüğü İbn Kasî, Murâbitlara karşı başlattığı Müridün Hareketinde İbnü'l-Arif'in fikirlerinden oldukça etkilenmiştir. *Hal'u'n-Na'leyn* adlı meşhur eseriyle bilinen İbn Kasî'nin "ilahi isimler" anlayışıyla İbn Arabî'nin "tecelli-i ilahî" düşüncesi başta olmak üzere birçok konuda onu etkilediği dile getirilmiştir⁸.

Endülüs'ün başka bir mutasavvıfı, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Cafer el-Hazrecî es-Sebtî'dir (ö.1205). 1130'da Fas'ın Sebte şehrinde doğmuş, burada ilk eğitimini aldıktan sonra Merakeş'e gitmiş ve ölünceye kadar orada kalmıştır⁹.

Endülüs'te İbn Arabî'yle çağdaş olan ve onunla görüşme ihtimali yüksek ve aynı zamanda ondan da yararlanmış olan önemli bir isim de Abdülhakk İbn Seb'in'dir (ö.1270). İbn Arabî'nin vahdet düşüncesinin daha aşırı bir yorumu olan vahdet-i mutlaka fikrini savunan İbn Seb'in, kendi döneminde felsefeden tasavvufa, edebiyattan simyaya, Yahudi, Hıristiyan ve İslamî kaynaklardan Hint ve İran dini kaynaklarına kadar elinde bulunan her türlü kaynaktan yararlanmış, hurûfilîğe sıkı bir şekilde bağlanmış ve daha sonra da büyük ölçüde İbn Arabî'nin Doğuya seyahat ettiği yolu ve durakları takip ederek Mekke'ye kadar gitmiş, fakat Anadolu'ya ulaşmadan ölmüştür¹⁰.

6 Bardakçı, "İbn Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", s.347; Azamat, "İbnü'l-Arif", s. 523; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi*, TDV Yay., Ankara, 1997, s. 47-48. İbnü'l-Arif'in tasavvufî şahsiyeti ve görüşleri için bkz. Bardakçı, *Endülüslü Süfi İbnü'l-Arif ve Mehâsinu'l-Mecâlis*, s. 42-46, 61-98.

7 Bardakçı, "İbn Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", s. 349; Osman Karadeniz, "İbn Berrecân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XIX, s. 371; Fierro, "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", s. 340.

8 İlyas Çelebi, "İbn Kasî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XX, s. 106-107; Özdemir, *Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi*, s. 47-48; Bardakçı, "İbn Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", s. 351; Fierro, "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", s. 342.

9 Bardakçı, "İbn Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", s. 354.

10 Birgül Bozkurt (Gülmez), *İbn Seb'in Hayatı Eserleri ve Felsefi Görüşleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara, 2008, s. 3-7, 11, 46-48, 133-148; "İbn Seb'in'in Hayatı İlimi Kişiliği ve Eserleri", *CÜİF Dergisi*, XII/2, 2008, s. 348-352, 356-357.

İbn Arabî öncesi Endülüs ve Kuzey Afrika'daki tasavvufun mahiyetini, yukarıda dile getirilen şahsiyetlere bakarak tespit etmek pek zor değildir. Sözü geçenler, birbirlerini etkiledikleri gibi İbn Arabî'nin düşüncesine de katkıda bulunmuşlardır. Örneğin İbn Meserre'nin fikirleri, daha sonra İbn Berreccan'ın çağdaşı ve hocası kabul edilen İbnü'l-Ârif tarafından sistemleştirilmiş; İbn Ârif'in görüşleri de Ebu Bekr el-Mallarkin, İbn Berreccan ve İbn el-Kaysî tarafından İsbiliye, Fas ve Portekiz çevrelerinde yayılmıştır¹¹. XII. yüzyılın sonuna gelindiğinde tasavvuf Endülüs'te tamamen yayılmıştı. İbn Mer'e (ö.1215), İbn Seb'in, onun müridi Şüsterî (ö.1269) ve Ebu Mervân el-Yuhanisî (ö.1268) gibi meşhur sûfiler, bir sonraki asırda başarılarını devam ettirmişlerdir¹². Ancak sözü geçen bu son şahsiyetlerin İbn Arabî üzerindeki etkileri yok denecek kadar azdır._

Bu genel çerçeveden bakıldığında Endülüs'teki tasavvufun farklı kaynakları bünyesinde barındırdığı söylenebilir. Bundaki birinci etken Endülüs tasavvufunun Kuzey Afrika ile olan etkileşimdir. Zira Endülüs'te tasavvufun oluşmasında etkili olan şahsiyetlerin nerdeyse hepsi bir şekilde Kuzey Afrika'da bulunmuş, orada eğitim almış veya orada eğitim vermiştir. Ayrıca Kuzey Afrika, Doğu İslam dünyası ile Endülüs arasında köprü vazifesi gördüğü için Endülüs birikiminin aracı bir kaynağı biçimde görev de üstlenmiştir. Farklı kültürleri bünyesinde barındırmaları açısından da Endülüs ve Kuzey Afrika oldukça heterojen bir tasavvufi yapıya sahip olmuştur. Bundan olsa gerektir ki, Endülüs tasavvufunda Mutezile, İhvan-ı Safâ, ilk dönem sûfiler vb. gibi İslamî unsurlarla birlikte Empedokles veya sahte Empedoklesçi fikirler, Platon ve Yeni Plâtonculuk, Aristoteles ve kanaatimizce Stoacı okullar vb. gibi Antik Yunan izleri bariz bir şekilde görülür. Bunlara daha önce Endülüs'te yer etmiş inançlarının etkisiyle, fal, büyü, hurûfilik vb. gibi hususları da ilave etmek gerekir. Hermetik kültürün de yer ettiği Endülüs tasavvufunda iddia edilenin aksine Hint ve Fars etkisi de görülmektedir¹³. Ayrıca Endülüs ve Kuzey Afrika'da Melâmetî anlayışlardan katı zühd anlayışlarına kadar farklı tasavvufi tonlar da bulunmuştur¹⁴. Neredeyse Endülüslü her düşünür ve sûfi şiirleriyle de dikkat çekmiştir. Hatta Kuzey Afrika günümüzde dahi tasavvuf düşüncesindeki önem ve yerini korumaktadır. Başta Şaziliyye tarikatı olmak üzere

11 Hülya Küçük & Hamza Küçük, "Endülüs'ten Önemli Bir Sima: İbn Berreccan", *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak Dergisi*, 2002 güz, sy. 14, s. 128.

12 Ferro, "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", s. 350.

13 İran ve Hint etkilerinin olmadığına dair iddialar için bkz. Küçük & Küçük, "Endülüs'ten Önemli Bir Sima: İbn Berreccan", s. 127. İran ve Hint etkilerinin olduğuna dair ise İbn Seb'in'in eserlerine bakılabilir. Örnek olarak bkz. İbn Seb'in, *Risâle fi Envâri'n-Nebi, Resâilu İbn Seb'in* içinde tah: Abdurrahman Bedevî, Daru'l Mısriyye, Kahire, 1956, s. 206; *Risaletu'n-Nasîha evi'n-Nürîyye, Resâilu İbn Seb'in* içinde, s. 161,187; *Sicilya Cevapları, Açıklama ve Çeviri: Mehmet Şerafettin Yalrkaya, Felsefe Yılığı*, (İstanbul, 1935), c. II. s. 110-112; *Buddu'l-Ârif*, tah: Corc Ketture, Daru'l Endelus & Daru'l Kindî, Beyrut, 1978, s. 318.

14 Bardakçı, "İbn Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", s. 344.

re, İseviyye, Rahmaniyye ve Senusiyye (Sudan'da) tarikatlarının Kuzey Afrika tarafından diğer Batı Afrika bölgelerine yayıldığı unutulmamalıdır¹⁵.

İbn Arabî'ye gelecek olursak, onun kendi dönemine kadar Endülüs'te başlamış, sistemleşmiş ve yayılmış olan bu heterojen tasavvufi birikimden yararlandığını, İbn Meserre, İbnü'l-Arif, İbn Berracân ve İbnü'l-Kasî'den iktibaslar yaptığını, Ebu Medyen ve İbn Mücahid'den dolayı olarak etkilendiğini, şer'î ilimleri çok sayıda hocadan tahsil ettiğini ve Endülüs'te birçok ediple görüştüğünü bilmekteyiz¹⁶. Ayrıca Endülüs'ten Anadolu'ya kadar uzanan hakikat yolculuğu sürecinde Kuzey Afrika, Mısır, Orta Doğu, Arabistan ve Anadolu'nun birikiminden faydalanmasını bilen İbn Arabî¹⁷ ortaya oldukça önemli bir sentez koymuştur. Yine Endülüs birikiminin bir etkisi olarak hem nesir hem nazımla dile getirdiği bu sentez içerisinde en öne çıkan düşüncesi, kendisi tarafından sistemleştirilen ve varlığın tek olup bunun da mutlak veya hakiki varlık olan Allah/Hakk olduğu şeklinde özetlenebilen vahdet-i vücûd düşüncesidir¹⁸. Elbette bu düşünce büsbütün İbn Arabî tarafından ilk kez ortaya atılmış değildir. Ondan önce bu düşüncenin nüvelerini Muhasibî (ö.857), Bâyezîd-i Bistamî (ö.874), Cüneyd-i Bağdadî (ö.909), Hallâc (ö.922) ve hatta Gazâlî (ö.1111) gibi sûfilerde bulmak mümkündür¹⁹. Ancak İbn Arabî'nin vahdet düşüncesinin en ayırt edici yönlerinin varlık olmak bakımından varlık ifadesinin veya mutlak varlık ifadesinin Hakk için kullanılması ve a'yân-ı sabite düşüncesi olduğu unutulmamalıdır²⁰. İbn Arabî'nin bir önemli yönü de tasavvuf düşüncesine vücûd, hazret, insan-ı kâmil, ayne'l-yakîn, hakke'l-yakîn, hırka, halvet, seyr, velâyet vs. gibi yeni kavramlar kazandırmış olmasıdır²¹. *Fusûsu'l-Hikem* onun kavramlar açısından önemli bir

15 John Spencer Trimmingham, "Batı Afrika'da Tasavvuf Akımlarının Etkisi" çev. Kadir Özköse, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c.III (2003), sy. 2, s. 156.

16 İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Nuri Gençosman, MEB Yay., İstanbul, 1992, s. 76, 84, 166; Bardakçı, "İbn Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", s. 347-348; Claude Addas, *İbn Arabî Kibrit-i Ahmer'in Peşinde*, çev. Atila Ataman, Gelenek Yay., İstanbul, 2004, s. 329-337.

17 Atıfta bulunduğu bazı İslam ekol ve düşünürler için bkz. İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, s. 69, 98, 156, 158, 165, 167.

18 İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, s. 30, 48-49, 69, 70, 72, 96-97, 133-134. İbn Arabî'nin düşünceleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. William Chittick, *Varolmanın Boyutları (Tasavvuf ve Vahdetü'l-Vücûd Üstüne Yazılar)*, der. ve çev. Turan Koç, İnsan Yay., İstanbul, 2013, s. 197-213; A. E. Affifi, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, AÜİF Yay., Ankara, tarihsiz; Ekrem Demirli, *İslam Metafizikinde Tanrı ve İnsan İbn Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, Kocabalı Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 169 vd.

19 H. Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 300-305.

20 Ekrem Demirli, "Mevlana'ya İbnü'l-Arabî gözüyle Bakmak: İbnü'l-Arabî ve Mevlana Arasındaki Bazı Ortak Kavramlar", *Uluslararası Mevlana Sempozyumu Bildirileri-1*, Motto Project Yay., İstanbul, 2010, s. 344. Bu konuların geniş açıklamaları ve diğer bazı kavramlar için bkz. Ekrem Demirli, "İbnü'l-Arabî ve Mevlana Arasındaki Bazı Ortak Kavramlar", *İstanbul Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, sy. 16, ss. 229-247.

21 İhsan Kara, "İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstilahlarına Etkisi ve Seyyid Mustafa Rasim Efendi'nin *Istilahât-ı İnsân-ı Kâmil'i Örneği*", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, s. 587-589.

çalışması olarak dikkat çeker²². İbn Arabî'nin dikkat çeken diğer bir yönü de hurûfilîğidir²³. Netice itibarıyla İbn Arabî düşüncesinde Kuzey Afrika ile birlikte Endülüs tasavvufunun yukarıda sayılan kaynak ve karakteristik unsurlarını bir arada görmek mümkündür.

2. Endülüs ve Kuzey Afrika Tasavvufi Birikiminin Anadolu'ya Taşınması

Yukarıda içeriğine genel olarak değindiğimiz birikimiyle İbn Arabî, Endülüs ve Kuzey Afrika tasavvufunun Anadolu tasavvufuna etkisinin sembol ve belki de tek ismidir. Elbette Anadolu coğrafyasında veya oraya yakın yerlerde bulunanların çeşitli amaçlarla Endülüs ve Kuzey Afrika'ya yaptıkları ya da tam tersi olarak Endülüs ve Kuzey Afrika coğrafyasındaki insanların Anadolu yakınlarına ve Anadolu'ya yaptıkları seyahatleri de sözü geçen tasavvufî unsurların taşınmasında pay sahibi görebiliriz. Hatta buna siyasi ve ticari amaçlı yolculukları da ilave etmeliyiz. Fakat İbn Arabî sonrası Anadolu'da karşılaşılan fikrî mirasa baktığımızda hiçbirinin İbn Arabî kadar etki bırakmadığını söyleyebiliriz. İbn Arabî dışında Anadolu tasavvufuna etki eden başkaca unsurlar elbette olmuştur. Bunları şöyle belirtebiliriz: 1. Hüseyin b. Mansur el-Hallac ve benzeri ilk sûfiler ve eserleri. 2. Tasavvufun ilk ve temel kaynaklarının yazıldığı dönem. 3. Osmanlı döneminden önce kurulan ve Osmanlı tasavvufunu etkileyen Kazeruniye, Kadiriye, Rifaiye, Halvetiye ve Yeseviye gibi tarikatlar ve bu çerçevede yazılan temel kaynaklar. 4. Fütüvvet, Melâmet, Kalenderlik, Hurûfilik gibi Osmanlı dönemi öncesine ait olup daha ziyade tasavvufî hareket ve cereyan niteliğinde olan zümreler ve örgütler. 5. Sühreverdî-i Halebî el-Maktûl (ö.1191) tarafından kurulan İşrâkîlik gibi daha ziyade hikmet felsefesi (İşrâkîye, İrfanîlik, Teozofi) olarak adlandırılabilen felsefi ekoller. 6. Osmanlı döneminde Anadolu'da kurulan ve Balkanlar'da da etkili olan Bayramîye (Bayramî Melamîleri), Celvetiye, Senusiye gibi tarikatlar veya tarikat kolları veya Anadolu Selçuklu döneminde ortaya çıktığı halde daha çok Osmanlılarda etkili olan Bektâşîye tarikatı. 7. Zerdüş, Mani, Buda, Brahma, Hıristiyanlık gibi dinlerden, Şamanlıktan, Yeni Eflatunculuktan gelen tesirler²⁴.

İbn Arabî'nin Batı İslam dünyasının tasavvufunu taşıma (ki bu aynı zamanda oluşturma dönemidir) süreci uzun bir seyahat güzergâhıyla gerçekleşmiştir. Güzergâhla ilgili farklı fikirler olsa da bu sürecin oldukça

22 Bu konuda yapılan önemli çalışmalar için bkz. Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, çev. A. Yüksel Özemre, Kaknûs Yay., İstanbul, 2005; Ebu'l-Alâ Afîfî, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar et-Ta'lik alâ Fusûsi'l-Hikem*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul, 2006.

23 Örnek olarak bkz. İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, s. 71, 224.

24 Süleyman Uludağ, "Osmanlı Dönemi Tasavvuf Tarihinin Temel Kaynakları", *Bursa'da Düinden Bugüne Tasavvuf Kültürü-2*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, İstanbul, 2003, s. 18-20; Ahmet Kartal, *Şiraz'dan İstanbul'a Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, Kurtuba Kitap, İstanbul, 2010, s. 333-342.

meşakkatli geçtiği aşikârdır. İbn Arabî, seyahati sürecinde 1172'de İşbiliyye'ye, yirmi altı yaşlarında Kuzey Afrika'ya, orada sırasıyla Tunus ve Fas'a sonra tekrar İşbiliyye'ye gitmiş, buradan tekrar Fas'a sonra Gırnata ve Kurtuba'ya uğramış, 1200 yılında ilk kez Hacc yapmıştır. Hac dönüşü Bicâye'ye uğrayan İbn Arabî, 1201'de ikinci kez Hacca gitmiş, sonrasında Mısır ve Kudüs'e uğramıştır. İbn Arabî oradan Medine ve Mekke'ye, Mekke'de yaklaşık 2,5 yıl kaldıktan sonra da 1204'de Bağdat'a, sonra Musul, Urfa, Diyarbakır ve Sivas'tan Sadreddin Konevî'nin babası Mecdüddin İshak'la birlikte Malatya'ya, oradan Konya'ya, Konya'dan Haleb ve Kudüs yoluyla üçüncü kez Mekke'ye gitmiştir. Dönüşte Bağdat yoluyla yine Konya'ya gelen İbn Arabî'nin son durağı 1240 yılında Şam olmuştur²⁵. İbn Arabî -tıpkı Mevlana, Şems-i Tebrizî, Evhaduddin Kirmanî ve Fahrüddin Irakî gibi- yol üstü duraklarında aldığı eğitim, tecrübe ve birikimini İslam'ı farklı bir yol ve tonda aktarmaya adanmıştır. Bu açıdan onun Anadolu'ya gelişi, X. ile XIII. yüzyıllar arasında Anadolu topraklarının gördüğü üç güzellikten (üç cemel-i tecellî) biri olarak ifade edilmiştir ki diğer iki güzellik Mevlana ve Yunus'un bu toprakları teşrifidir²⁶. Gerçekten İbn Arabî, Anadolu'daki tasavvuf düşüncesinin en önemli kaynaklarından biri olup Endülüs ve Kuzey Afrika mektebi olarak dile getirilmiştir²⁷. Mevlana karşısında en etkili rakip olarak dikkat çekebilen İbn Arabî'nin çizgisi sonraları Ekberîyye tarikatı olarak ve Sadreddin Konevî'den başlayarak Anadolu coğrafyasında önemli izler bırakmıştır²⁸.

3. Endülüs ve Kuzey Afrika'nın Anadolu Tasavvufuna Etkilerinden Örnekler

İbn Arabî'nin Anadolu tasavvufuna bahsettiği en önemli miras vahdet-i vücûd düşüncesidir. Bu düşünceyle ilgili olarak Anadolu'da yazılan yüzlerce eserde bu düşünce aktarılmış, ilaveler görmüş ve orijinal katkılarla geliştirilmiştir. Bununla birlikte İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem* üzerine şerh ve çeviri geleneğine,²⁹ tasavvufî kavramlarla ilgili eserlerin telif edilmesine ve özellikle Osmanlı sonu ve Cumhuriyet başlarında yaygın hale gelen vahdet-i vücûd müdafaalarıyla ilgili çalışmaların yapılmasına yol açmıştır. İbn Arabî çok sayıda tasavvufî akım üzerinde etkili olmakla birlikte,

25 İbn Arabî'nin hayat serüveniyle ilgili olarak bkz. Addas, *İbn Arabî Kibrit-i Ahmer'in Peşinde*, s. 309-326.

26 Mustafa Kara, "Osmanlı Dönemi Sûfilere ve Tasavvufî Düşüncenin Renkleri", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, c. 12, sy. 3-4, 1999, s. 269.

27 Kartal, *Şiraz'dan İstanbul'a...*, s. 333-334.

28 Ali Üremiş, "Türkiye Selçuklularında Bazı Sünnî Tasavvuf Hareketleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 28, Güz 2010, s. 305.

29 Bu şerhlerin listesi için bkz. Nuri Gençosman, "Önsöz", *Fusûsu'l-Hikem*, s. 15-16; Abdullah Kartal, "Türkçe İlk Fusûsu'l-Hikem Şerhi: Tecelliyâtü Arâisi'n-Nusûs fi Manassâti Hikemi'l-Fusûs", *Uludağ Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 8, c. 8, 1999, s. 308; Ekrem Demirli, "Takdim", *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar et-Ta'lik alâ Fusûsi'l-Hikem* (Ebu'l-Alâ Afifi) içinde, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul, 2006, s. 15-19.

Ahilik teşkilatının kurumsallaşma sürecine dolaylı katkıda³⁰ ve Bektâşilik üzerinde de tesirlerde bulunmuştur³¹. O ayrıca tasavvufî kavramlar, harf hesapları ve işari tefsir konularında önemli düşünce ve eserlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

İbn Arabî'nin görüşleri, başta talebeleri İbn Sevdekin (ö.1248), Sadreddin Konevî (ö.1274) ve Afifüddin et-Tilimsânî (ö.1291) gibi muhakkikler vasıtasıyla talim edilmiş ve daha sonra Fahrüddin el-İrakî (ö.1289), Saidüddin el-Fergânî (ö.1300), Müeyyediddin el-Cendî (ö.1300/1292), Abdürrezzak el-Kâşânî (ö.1330), Davud el-Kayserî (ö.1350) gibi düşünürlerle düzene sokulmuştur³². Bu düşünürler, şiirden felsefeye kadar farklı alanların üstatları olarak da bilinmektedir. Bunların yanı sıra Nesimî (ö.1417), Ahmed-i Daî (ö.1421), Şeyh Bedreddin (ö.1420), Molla Fenârî (ö.1431), Kaygusuz Abdal (1444), Muhammed Kutbuddin İznîkî (ö.1480), Yazıcızâde Muhammed Efendi (ö.1451), Ahmed Bican (ö.1466) Cemal Halvetî (1494), Hamdullah Hamdi (ö.1503), İdris Bitlisî (ö.1520), Sofyalı Bali Efendi (ö.1553), Nevî (ö.1599), Aziz Mahmud Hüdâyî (ö.1628), İsmail Ankaravî (ö.1631), Molla Ahmed Cezirî (ö.1640), Abdullah Bosnevî (ö.1644), Karabaş Veli (ö.1686), Niyâzî-i Mısırî (ö.1694), Sarı Abdullah Efendi (ö.1660), Atpazarî Osman Fazlı (ö.1691), Nâbî (ö.1712), Nasuhî Mehmet Efendi (ö.1718), İsmail Hakkı Bursevî (ö.1725), Abdülganî en-Nablûsî (ö.1731), Abdullah Salâhî-i Uşşâkî (ö.1781), Üsküdarlı Haşim Baba (ö.1783), Ali Resmî Baba (ö.1789), Sünbülzâde Vehbî (ö.1809), Gelenbevî (ö.1791), Harîrizâde Seyyid Muhammed Kemaleddin (ö.1882), Muhammed Nuru'l-Arabî (ö.1888), Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (ö.1893), Hersekli Ârif Hikmet (ö.1903), Hasırizade Mehmed Elif Efendi (ö.1927), Ahmet Avni Konuk (ö.1938), Ferit Kam (ö.1944), İsmail Fenni Ertuğrul (ö.1946), Mehmed Ali Aynî (ö.1945), Nuri Gençosman, Sezai Karakoç, Kemal Sayar ve daha birçok kişi, İbn Arabî ve düşüncesiyle ilgili nazım ve nesir türünden çok sayıda eser vermiştir³³.

30 Ziya Kazıcı, "Ahilik" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. I, s. 540.

31 Salih Çift, "Bektâşî Geleneğinde Vahdet-i Vücûd ve İbnü'l-Arabî", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, s. 258-259.

32 Kara, "İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstilahlarına Etkisi...", s.585; Kartal, *Şiraz'dan İstanbul'a...*, s. 335.

33 Kara, "İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstilahlarına Etkisi", s. 592; Ramazan Muslu, "Vahdet-i Vücûd Üzerine Yazılmış Bir Risâle: Erbilî'nin *Mir'âtü's-Şühûd fi Beyâni Vahdeti'l-Vücûd'u*", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, s. 304; Kara, "Osmanlı Dönemi Süfîleri ve Tasavvufî Düşüncenin Renkleri", s. 271; Selami Şimşek, "Türk Edebiyatında İbnü'l-Arabî Methiyeleri Üzerine Bir İnceleme", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)*, y. 9 [2008], sy. 21, s. 389; Kaplan Üstüner, "XIV. ve XV. Yüzyıl Divanlarında Tasavvuf", *TÛBAR-XXIV-/2008-Güz*, s. 279-286; Uludağ, "Osmanlı Dönemi Tasavvuf Tarihinin Temel Kaynakları", s. 18-47. Mustafa Tahralı da İbn Arabî'nin Anadolu'daki tesirlerine kısaca değinmiş, bu bağlamda birer ikişer satırla verilen listedeki bazı şahsiyetlere dikkat çekmiştir. Bkz. Mustafa Tahralı, "Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri", *Endülüs'ten İspanya'ya*, TDV Yay., Ankara, 1996, ss. 69-78.

Çalışmamızda bu isimlerin hepsini ele almak elbette mümkün değildir. Fakat bazılarını seçerek İbn Arabî yoluyla Endülüs ve Kuzey Afrika tasavvufunun Anadolu tasavvufu üzerindeki etkilerinin boyutlarına dikkat çekmekle yetineceğiz. Bu durumda akla ilk gelen isim Sadreddin Konevî'dir. İbn Arabî'nin hem üvey evladı hem de en yakın öğrencisi olan Konevî, İbn Arabî'den tüm eserlerinin öğreticisi durumunda olup bu yönüyle İbn Arabî ile başlayan zincirin devamını sağlayıcı ve yeni bir yön vericisi durumundadır³⁴. Konevî'nin verdiği bu yön, keşf ve ilhama dayanan tasavvufî bilginin nazarı bir yapıya büründürülmesidir. Onun bu girişimi, hem Urmevî'nin hem de Davud el-Kayserî'nin eliyle son şeklini almıştır³⁵. Konevî'nin diğer bir özelliği İbn Arabî'nin düşüncesini sistemleştirmesidir. Onun hocasından farkı daha kısa ve sistemli yazmasıdır. Ekberîyye ekolünün en etkili dört müellifinin (Afüfiddin Tilimsânî, Müeyyidüddin Cendî, Sadeddin Fergânî, Fahreddin Irakî) hocası da olan Konevî, Cendî'yle birlikte *Fusûs'u'l-Hikem*'in en etkili ilk iki şârihinden biridir. *Fusûs*'un bölüm başlıklarının anlamlarının açıklandığı *Fekku'l-Hutûm (el-Fukûk)* adlı eseriyle Konevî, sonraki *Fusûs* şerhlerinin temel kaynağı olmuş, hatta sonraki şerhler İbn Arabî'nin diğer eserleri ışığında yorumlanmaktan ziyade Konevî'nin metinlerine göre değerlendirilmiştir. Bu da onun Şeyh-i Kebir olarak anılmasını sağlamıştır³⁶.

Konevî'nin görüşlerinin ve izahlarının odak noktasının Allah'ın zatı, isimleri ve sıfatları olduğunu ileri sürenler olduğu gibi³⁷ onun İbn Arabî'nin öğretilerinde gördüğü merkezî noktanın insanın kemale ermeyi başarması veya hakiki insan olmanın imkânı olduğunu söyleyenler de vardır. Fakat Konevî, insanın kemalini veya olgunlaşma sürecini İbn Arabî'den daha açık ve felsefî bir dille anlatır. O, ayet ve hadislere daha az başvurur, âlim ve filozofların soyut dilleriyle İbn Arabî'nin temel konularını açmaya odaklanır. İbn Arabî'nin "makamsızlık makamı" kavramına nadiren yer verdiği gibi, vahdet-i vücûd tabirini de iki ya da üç pasajda kullanmış, bunun yerine "vücûd tektir" ifadesine yer vermiştir. Bazı araştırmacılar ilk dönem İbn Arabî şarihlerinin vahdet-i vücûd kavramını onun ekolünün öğretisini özetleyen bir kavram olarak görmediğini ileri sürmüşlerdir³⁸. Konevî, İbn Arabî'nin işarî tefsir ve harflere mana vermek biçimindeki yönlerinden de etkilenmiş ve harfler üzerinde durmuştur³⁹. Konevî, *Fukûk* eserinden baş-

34 William Chittick, "Merkezî Nokta: İbn Arabî Ekolünde Sadreddin Konevî'nin Rolü", çev. Betül Güçlü, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, s. 669-670; *Varolmanın Boyutları*, s. 215-216, 245-246.

35 Kartal, *Şiraz'dan İstanbul'a...*, s. 335.

36 Chittick, "Merkezî Nokta: İbn Arabî Ekolünde Sadreddin Konevî'nin Rolü", s. 669-670; Mehmet Eren, "Sadreddin Konevî ve Fatıha Tefsiri", *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 7, yıl. 1997, s. 432, 433. Ayrıca bkz. Sadreddin Konevî, *Fusûs'u'l-Hikem'in Surları (el-Fukûk fî Esrarı Müstenidâtı'l-Fusûs)*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul, 2012.

37 Eren, "Sadreddin Konevî ve Fatıha Tefsiri", s. 445.

38 Chittick, "Merkezî Nokta: İbn Arabî Ekolünde Sadreddin Konevî'nin Rolü", s. 673-677; Ayrıntılar için bkz. Chittick, *Varolmanın Boyutları*, s. 215-233, 245-248.

39 Kara, "İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstilahlarına Etkisi...", s. 588; Eren, "Sadreddin Konevî ve Fatıha Tefsiri", s. 439.

ka en-Nusûs *fi Tahkik-i Taurî'l-Mahsûs* eserinde de *Fusûs* ile ilgili izahlarda bulunmuş,⁴⁰ *Kitabu İ'cazu'l-Beyan el-Müştemil alâ Şerhi Küllayati Esrarı Ümmi'l-Kur'an* (Fatıha Suresi Tefsiri) eserinde de İbn Arabî'nin vahdet fikirlerini açıklamıştır⁴¹. Dolayısıyla Konevî, İbn Arabî'nin görüşlerinin Anadolu'da yerleşmesinde öncü ve en etkili kişidir.

Burada hem Konevî hem de İbn Arabî'yle aynı dönemde yaşamış olan Mevlana'ya dikkat çekmek gerekir. Fakat onun İbn Arabî'nin öğretilerinden etkilenip etkilenmediği tartışmalıdır. Mevlana'nın İbn Arabî'yle Şam'da karşılaştıkları, en kötü ihtimalle Konevî aracılığıyla İbn Arabî'den haberdar olduğu ve hatta Mevlana'nın bazı şiirlerinde geçen kavramların İbn Arabî'ye işaret ettiği dile getirilmiştir. Daha da ötesi *Mesnevî* üzerine çalışma yapanlar, İbn Arabî ile Mevlana arasında fikirsel benzerlik olduğunu ileri sürmüştür. Vahdet-i vücûd bağlamında Mevlana'nın İbn Arabî'den etkilendiğini ifade eden bazı Batılı araştırmacılar (Reynold Alleyne Nicholson, Annemarie Schimmel) olduğu gibi bunu kabul etmeyenler (W. Chittick) de vardır⁴². Ülkemizde ise bazı araştırmalar Mevlana'nın İbn Arabî'nin özellikle vahdet-i vücûd düşüncesinden oldukça etkilendiğini kabul etmiş ve Mevlana'nın daha yalın, estetik, kavramlarla süslemeden, teorikten uzak ve anlaşılır bir biçimde, üslup ve sistematikte farklılık sergilediğini belirtmiştir. Bununla birlikte Mevlana'nın vahdet-i vücûd kavramını sadece bir yerde kullandığı da ifade edilmiştir⁴³.

Elbette Mevlana'da varlığın birliğine, tek ve gerçek varlığın Allah olduğuna dair ifadeler görülür. Demirli'nin belirttiğine göre Mevlana'nın kullandığı bazı kavramlar (şeb-i arus ve ilahî mutekad gibi) İbn Arabî'de de bulunabilir. Fakat bu kavramların (şeb-i arus gibi) daha önceki sülûflere kadar götürülebileceğini unutmamak gerekir. Ayrıca vahdet-i vücûd düşüncesinin iki önemli ayırt edici unsuru (Mutlak varlık ifadesinin Hakk için kullanılması ve a'yân-ı sabite düşüncesi) düşünülünce⁴⁴ sözü geçen vahdet düşüncesinden dolayı bir etkileşimin olduğunu söyleme imkânı azalmaktadır⁴⁵.

Ancak her şeye rağmen fikirsel benzerliklerin görülmesi konusunda, Mevlana ile İbn Arabî etkileşimi veya benzerliğinin eserleri üzerine yapılan

40 Uludağ, "Osmanlı Dönemi Tasavvuf Tarihinin Temel Kaynakları", s. 33-34. Ayrıca bkz. Sadreddin Konevî, *Vahdet-i Vücud ve Esasları (en-Nusûs fi Tahkiki Taurî'l-Mahsûs)*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul, 2012.

41 Eren, "Sadreddin Konevî ve Fatıha Tefsiri", s. 442.

42 Safi Arpağuş, "Tasavvufî Düşünce ve Şerh Geleneğinde Mevlana Celaleddin Rumi - Muhyiddin İbn Arabî İlişkisi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 25 (2010/1) s. 213-237; Chittick Mevlana'nın İbn Arabî'den etkilenmişliğini kabul etmez. Bkz. Chittick, *Varolmanın Boyutları*, s. 264, 265.

43 "Beden varlığı yok olsaydı şu nefîs yücelirdi, başı göklere ererdi, tamamıyla yok olduktan sonra da varlık birliğine ulaşırdı." Bkz. Hüseyin Tunçbilek, "Mevlânâ'da Vahdet-i Vücûd Telakkisi", *Uluslararası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bidirileri-I*, (26-28 Ekim 2007), Şanlıurfa, s. 82-83.

44 Demirli, "Mevlana'ya İbnü'l-Arabî gözûyle Bakmak...." s. 342-344.

45 Ayrıntılar için bkz. Chittick, *Varolmanın Boyutları*, s. 265-270.

şerhlerdeki tavrıdan kaynaklandığına dikkat çekilmiştir. Tasavvufi düşüncede en çok şerh edilen Mevlana'nın *Mesnevî'si* ile İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem*'i, çoğu zaman karşılıklı bir anlayışla şerh edilmiştir. Mevlana'nın *Mesnevî'si* neredeyse bütün şerhlerde İbn Arabî anlayışıyla, İbn Arabî'nin *Fusûs'u* da Ahmed Avni Konuk (ö.1938) şerhinde olduğu gibi Mevlana'nın fikirleriyle şerh ve izah edilmiştir⁴⁶. İbn Arabî bağlamında yapılan *Mesnevî* şerhine en iyi örnek de İsmail Rusûhî Ankaravî'nin Türkçe en büyük şerh olan *Mecmuatu'l-Maarif ve Metmuratu'l-Letâif* adlı eseridir. Sarı Abdullah Efendi'nin (1586-1660) *Cevahir-i Bevahir-i Mesnevî* adlı şerhi de benzer bakış açısıyla yapılmış bir şerhtir. Anadolu'dan Hint yarımadasına, Balkanlardan Kuzey Afrika'ya kadar şarihlerin hemen hepsi -ister Mevlevî olsun ister başka tarikattan- *Mesnevî*'yi İbn Arabî düşüncesi paralelinde yorumlamış ve şerh etmişlerdir⁴⁷. Bu açıdan düşünülünce bir şârih için İbn Arabî'nin herhangi bir düşüncesiyle Mevlana'nın bir mısraı arasında paralellikler kurmak mümkündür⁴⁸. Bu da Mevlana'nın İbn Arabî'den etkilendiğini yeteri kadar göstermez diye düşünüyoruz⁴⁹.

Osmanlı ilim geleneğinde var olan İbn Arabî tesirinde ve bunun Anadolu'da yerleşmesinde önemli basamaklardan biri de hocası Kâşânî aracılığıyla İbn Arabî düşüncesine yönelen Davud el-Kayserî'dir. Onun düşüncesinde İbn Arabî etkisinin yanı sıra Anadolu, Mısır ve İran tesirleri de bulunur ve farklılığı burada gizlidir⁵⁰. el-Kayserî, Konevî gibi tasavvufi-irfanî bilgiyi nazarî hale getiren ve bunu daha çok medreselerde kullanılan mantık dili aracılığıyla ifade eden bir düşünürdür⁵¹. el-Kayserî de *Fusûs* üzerine şerh yazmıştır. Ona ait iki veya daha fazla *Fusûs* şerhi bulunduğu araştırmacılarca söylenmiştir. Fakat aslında onun bir şerhinin olduğu ancak bu şerhin farklı isimlere sahip olması veya mukaddime bölümünün ayrı bir eser gibi kabul edilmesi nedeniyle iki veya daha fazla sayıda şerhinin varsayıldığı dile getirilmiştir. Aynı zamanda bu şerhin ismi farklı şekil ve okumalarla kayıt altına da alınmış; örneğin, *Muttalau Hususi'l-Kilem fi Şerhi Fusûsi'l-Hikem* olarak ifade edildiği gibi⁵² yaygın isminin *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, asıl adının ise *Matlau Husûsi'l-Kelim fi Ma'âni Fusûsi'l-Hikem* olduğu da belirtilmiştir⁵³. *İslam Ansiklopedis'i*nin Davud-i Kayserî

46 Arpağuş, "Tasavvufî Düşünce ve Şerh Geleneğinde...", s. 212.

47 Arpağuş, "Tasavvufî Düşünce ve Şerh Geleneğinde...", s. 229-232.

48 Demirli, "Mevlana'ya İbnü'l-Arabî gözüyle Bakmak: ...", s. 247.

49 Bu kanaati destekleyen tartışmaların ayrıntıları için bkz. Chittick, *Varolmanın Boyutları*, s. 271-275.

50 Çağfer Karadaş, "Dâvûd-i Kayserî ve Genel Hatlarıyla Düşüncesi", *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, c. 15, sy. 2, s. 10-11; A. Turan Akbulut, "Davud-i Kayserî", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, c. IV, sy. 3, Haziran 1980, İstanbul, s. 72-78.

51 Kartal, *Şiraz'dan İstanbul'a...*, s. 335.

52 Akbulut, "Davud-i Kayserî", s. 65-67; Mehmet Bayrakdar, "Mukaddime", "Risale fi İlimi't-Tasavvuf, (Davud el-Kayserî)" içinde, Tahkik ve Takdim: Mehmet Bayrakdar, *AÜİF Dergisi*, c. XXX, s. 176.

53 Karadaş, "Dâvûd-i Kayserî ve Genel Hatlarıyla Düşüncesi", s. 7; Mehmet Bayrakdar, *Dâvud el-Kayserî*, Kurtuba Kitap, İstanbul, 2009, s. 36.

maddesini yazan Bayrakdar ise bu şerhi *Matla'u Husûsi'l-Kilem fi Meânî Fusûsi'l-Hikem* şeklinde yazmıştır⁵⁴. Bu eseri meşhur eden yönü, özellikle mukaddime kısmı olup, el-Kayserî burada tasavvuf ilminin usul, âdâb ve erkânını anlatmış, tasavvufi kavramları açıklamış ve bir kısım yenilikler getirmiştir. Bu mukaddime on bir bölümden meydana gelmektedir ve vahdet-i vücûd düşüncesinin temel kavram ve konularını ele almaktadır. Ayrıca el-Kayserî, İbn Arabî'nin *Kurretu Ayni's-Şuhûd* isimli kasidesini de şerh ettiği gibi İbn Fârız'ın (ö.1235) eserine/kasidesine yazdığı *Şerhu Kasideti't-Taiyye* adlı eseri de vahdet-i vücûd ile ilgilidir⁵⁵.

Râzî ekolüne mensup, mantıkçı ve Osmanlı devletinin ilk resmi şeyhülislamı olan Molla Fenârî de Anadolu'da vahdet-i vücûd sisteminin yerleşmesinde pay sahibi olanlardandır⁵⁶. Fenârî, İbn Arabî'nin bir rubaisine şerh yazmış, bu şerhte sözkonusu rubainin anlaşılmasına dair on kaide ortaya koymuştur. Bu şerhini önemli kılan da Fenârî'nin bu kaidelerle ilgili açıklamalarıdır⁵⁷. Fenârî, Sadreddin Konevî'nin *Miftâhu'l-Gayb* adlı eserine *Misbâhu'l-Üns* adıyla şerh yazmıştır ki, bu şerh Fenârî'nin vahdet-i vücûd metafiziğiyle irtibatının güzel bir göstergesidir⁵⁸.

Osmanlı klasik dönem düşünce hayatında fikirleriyle olduğu kadar eylemleriyle de ön plana çıkmış Şeyh Bedreddin (1358-1420), çoğunlukla Osmanlı resmî otoritesine karşı giriştiği isyan hareketiyle bilinir. Fakat dini ilimlerde ve özellikle İslâm hukuku alanında devrinin önde gelen âlimlerinden ve İslâm hukuku ile ilgili *Câmiu'l-Fusuleyn* adlı eserinin *Mecelle*'nin kaynaklarından olduğu unutulmamalıdır. Onun zahiri ilimlerdeki derinliğinin yanında felsefi ve tasavvufi yönü gözden kaçmamalıdır. Şeyh Bedreddin'in tasavvufi düşüncedeki şeyhi İbn Arabî'dir. Hayal veya mana âleminde İbn Arabî ile karşılaştığını *Vâridât* adlı eserinde belirten Bedreddin, 1406 yılı Cemâziyelâhîrinde bir Perşembe gecesi sabaha karşı İbn Arabî'yi rüyasında gördüğünü belirtir. Onun anlatımına göre İbn Arabî, şeytanla mücadelesi esnasında şeytanı kendisinden uzaklaştırmıştır. Ona göre bu rüyadaki şeytan uzaklık, İbn Arabî ise yakınlık alametidir ve onu tevhide çağırmaktadır⁵⁹. Şeyh Bedreddin, Tanrı, âlem, insan, tecellî,

54 Mehmet Bayrakdar, "Davud-i Kayserî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. IX, s. 34

55 Akbulut, "Davud-i Kayserî", s.67-71; Demirli, "Takdim", *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar* içinde, s. 17-23; el-Kayserî'nin hayatı, eserleri ve görüşleri için bkz. Bayrakdar, *Dâvud el-Kayserî*. İbn Fârız ve kasidelerine dair bilgiler için bkz. Betül İzmirli, "Şâir Bir Süfi ya da Âşıkların Sultanı: İbnü'l-Fârız", *Süfi Araştırmaları*, sy. 7, ss. 21-34.

56 Mustafa Aşkar, "Osmanlı Devletinde Alim-Mutasavvif Prototipi Olarak; İlk Şeyhülislam Molla Fenârî ve Tasavvuf Anlayışı", *AÜF Dergisi*, c. 37, s. 386-395.

57 Molla Fenârî, "Vahdet-i Vücûda Dair On Kaide: Şeyhu'l-Ekber Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye ait Bir Rubai'nin Şerhi", çev. Semih Ceyhan, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2011/1, y. 12, sy. 27, ss. 321-327. Molla Fenârî'nin vahdet görüşünün ayrıntıları için bkz. Mustafa Aşkar, *Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı*, Muradiye Kültür Vakfı, Ankara, 1993.

58 Tahsin Görgün, "Molla Fenârî (Düşüncesi)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXX, s. 247.

59 Simavna Kadısoğlu Şeyh Bedreddin, *Varidât (Tam Metin)*, Prof. Dr. Bilal Dindar'ın basımından Tercüme eden: Cengiz Ketene, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990, s. 71.

vahdet-i vücûd, hakikat bilgisine ulaşma, zâhirî ve bâtinî bilgi, akıl, âhiret hayatı, cennet-cehennem, peygamber, melek, şeytan, madde-ruh, irade ve insan hürriyeti gibi konuları vahdet-i vücûd paradigması çerçevesinde ele alınmıştır. Bu konudaki düşüncelerinin İbn Arabî'yle örtüştüğü dikkat çekmektedir⁶⁰. İbn Arabî-Şeyh Bedreddin ilişkisini Niyâzî-i Mısırî şu mısralarında dile getirmiştir: “*Muhyiddîn ü Bedreddîn itdiler ihyâ-yı dîn / Deryâ Niyâzî Fûsus enhâdır Vâridât*”⁶¹.

Hem İbn Arabî hem de Şeyh Bedreddin'e hayranlık duyan ve bunu dizelerinde dile getiren Niyâzî-i Mısırî (ö.1694) XVII. yüzyıl Osmanlısının çok sayıdaki İbn Arabî ekolüne mensup olanlarından biridir. *Risâle-i Vahdet-i Vücûd* adıyla bir eser de kaleme alan Mısırî'nin, vahdet-i vücûda dayanan tasavvuf anlayışını çeşitli eserlerinde görmek mümkündür. İbn Arabî, umumî velâyetin hâteminin Hz. İsa olduğunu, Muhammedî velâyetin hâteminin de İbn Arabî'nin kendisi olduğunu dile getirirken,⁶² Niyâzî-i Mısırî'nin de bütün velâyetin kaynağı olan en yüksek hâtemin kendisi olduğunu ilan etmesi İbn Arabî'nin Anadolu'daki etkisini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Mısırî'yle aynı dönemde yaşamış olan Atpazarî Osman Fazlı'da (ö.1691) da Konevî ve İbn Arabî izleri açıktır. Konevî'nin eserlerine yazdığı toplamda iki şerh ve haşiye ile İbn Arabî'nin bir kasidesine yazdığı *Tecelliyât-ı Berkıyye* adlı eseri önemlidir. Yine aynı dönemde yaşayan Karabaş Veli'nin (ö.1686) de *Fusûsu'l-Hikem'e* yazdığı *Kâşifu'l-Esrâr* olarak da bilinen Arapça bir şerhi, *Fusûs*'un her faslında hangi ilimlerden bahsedildiğini ele alan *Câmî'u Esrârî'l-Fusûs* adlı bir eseri ve İbn Arabî'nin *Kaside-i Aşkıyye*'sine yazdığı bir de şerhi vardır⁶³.

Burada Güneydoğu'da, Cizre'de yaşamış olan Molla Ahmed-i Cezirî'ye (1567-1640) İbn Arabî'nin Anadolu coğrafyasındaki etkisini göstermesi bakımından değinmek yerinde olacaktır. 114 şiirden meydana gelen ve Kürtçe kaleme aldığı *Divan*'ında vahdet-i vücûd düşüncesini, Allah aşkıyla yoğurarak şiirin en güzel örnekleriyle sunan Cezirî'nin *Divan*'ında, vahdet-i vücûd anlayışının birçok öğesini ve aynı zamanda İbn Arabî etkisini görmek mümkündür. Vahdet-i vücûdun varlıkla ilgili en temel kavramları olan Allah'ın zât ve ulûhet mertebesi, varolanların oluşumu, a'yân-ı sabite, tecelli, nûr-u Muhammedî gibi kavramların yanı sıra ilham, akıl, keşf,

60 Ali Kozan, “İbnü'l-Arabî ve Osmanlı Felsefi/Tasavvufi Düşüncesi Üzerindeki Etkileri: Şeyh Bedreddin Örneği”, *Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, v. 7/1 Winter 2012, s. 1557-1564.

61 Niyâzî-i Mısırî, *Divân-ı Niyâzî*, Haz. Kenan Erdoğan, *Niyâzî-i Mısırî Divânı (Tenkitli Metin)* içinde, Akçağ Yay., Ankara, 2008. Divan syf. 17, Kitap syf. 185.

62 Addas, *İbn Arabî Kübrî-i Ahmer'in Peşinde*, s. 94-95. Mısırî'nin hayatı, eserleri, etkilenimleri ve vahdet görüşü ile ilgili ayrıntılar için bkz. Kenan Erdoğan, *Niyâzî-i Mısırî Divânı*, Akçağ Yay., Ankara, 2008, s. 43-136; Mustafa Aşkar, *Niyâzî-i Mısırî Hayatı Eserleri Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul, 2011, s. 233-250, 313-315.

63 Rüya Kılıç, “Osmanlı Süfiliğinde İbnü'l-Arabî Etkisi: XVII. Yüzyıldan Üç Süfi”, *Bilgi*, Kış/2007, sy. 40, s. 103-106. Ayrıca bkz. Kara, “Osmanlı Dönemi Süfileri ve Tasavvufi Düşüncenin Renkleri”, s. 271.

ilm-i ledün gibi bilgiyle ilgili konuları eserinde yaygın bir şekilde bulabilmekteyiz. Ceziri'nin bütün bu konuları insan-ı kâmile olan ilişkisi bağlamında değerlendirmesi⁶⁴ onun, İbn Arabî'nin temel düşüncesini kavramış olmasına dair dikkat çekici bir noktadır. Bu açılardan bakıldığında Ceziri, hem Anadolu'da iyi bir İbn Arabî takipçisi ve yorumcusu, hem de onun düşüncelerini farklı kültürlerle açması bakımından oldukça önemli biri olarak öne çıkmaktadır.

Eğitimine Bosna'da başlayıp İstanbul'da devam eden ve daha sonra Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bulunan şair ve mutasavvıf Abdullah Bosnevî (ö.1644) de İbn Arabî ile ilgili çok sayıda eser yazmıştır. Bunlar; *Fusûs*'un Türkçe şerhi olan *Tecelliyâtu Araisi'n-Nusûs fi Manassati Hikemil-Fusûs*, yine *Fusûs*'un Arapça şerhi, İbn Arabî'nin Taiyye kasidesinin şerhi olan *Kurratu Ayni's-Şuhûd ve Mir'âtu Arâyisi Meâni'l-Gaybi ve'l-Cûd* adlı eser, meratib-i vücûd ile alakalı olan *Kitabu'l-Kurâ'r-Rûhiyyi'l-Memdüd li'l-Ezyafl-Varidine min Meratib'l-Vücûd*, a'yân-ı sabite hakkındaki *Kitabu Sırrı'l-Hakâyiki'l-İlmiyye fi Beyanı'l-A'yani's-Sabite*'dir. Bosnevî'nin "Şârihu'l-Fusûs" unvanını almasına sebep olan *Fusûs* şerhi, ilk Türkçe *Fusûs* şerhi olarak kabul edilmiştir. Bosnevî, *Fusûs*'u hem Türkçe hem de Arapça olarak şerh etmekle her iki dilde *Fusûs* şerhi yazan yegâne müellif olarak da belirtilmiştir⁶⁵.

XVIII. yüzyılda Osmanlı meşayihinin önde gelenlerinden biri olan Abdullah Salahaddin-i Uşşakî de İbn Arabî ve düşüncesine dair çok sayıda eserler yazmıştır. *Miftahu'l Vücûd* adlı risalesi, İbn Arabî'nin, anlaşılması hayli zor olan, bu yüzden üzerinde çokça spekülasyonlar yapılan "*süb-hane men evcede'l-eşyae ve huve aynuha*" (Eşyayı icad eden o zatı tesbih ederim ki, O eşyanın aynıdır.) sözünün, vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde genişçe bir şerhidir. Bu şerhiyle o, hem kendisinin bu meselelere vukufiyetini ortaya koymuş, hem de vahdet-i vücûd düşüncesinde Allah-âlem ilişkisinin nasıl anlaşılması gerektiği hususunda detaylı ve doyurucu açıklamalar yapmıştır. Şerh esnasında, çeşitli ayet ve hadislerle, Gazâlî, Molla Camî (ö.1492), Sadeddin Taftazanî (ö.1390), İbn Arabî ve Sadreddin Konevî gibi şahsiyetlerin sözlerine de yer vermiştir. Rüyasında İbn Arabî'yi kendisinden "*Muhakkak ki O her şeyi kuşatıcıdır.*" (Nisâ, 4/26) ayetini genişçe açıklamasını istediğini düşünerek kaleme aldığı *Zeylu'l-Kitab bi Ahseni'l-Hitab* ise *Miftahu'l-Vücûd*'u tamamlayıcı bir eserdir.

64 Birgül Bozkurt, "Molla Ahmed-i Ceziri'nin Divan'ında Vahdet-i Vücûd Anlayışı", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu-Sempozyum Bildirileri*, Şırnak Üniv. Yay., Ankara, 2010, s. 625-326. Ayrıca bkz. İbrahim Coşkun, "Molla Ahmet Cezeri'nin Vahdet-i Vücûdçu Allah Tasavvuru ve Hoşgörücü Kişiliği", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu-Sempozyum Bildirileri*, Şırnak Üniv. Yay., Ankara, 2010, ss. 561-578; Nesim Doru, *Melayê Cıziri Felsefi ve Tasavvufî Görüşleri*, Nübihar Yay., İstanbul, 2012, ss. 123-160; Molla Ahmed-i Ceziri, *Divan*, çev. Osman Tunç, Kent Yay., İstanbul, 2007, s. 19-31, 46, 61, 77-81, 184-187, 264-265.

65 Kartal, "Türkçe İlk Fusûsu'l-Hikem Şerhi:...", s. 306-310.

Eserin ana temasını “hakikat-i Muhammediyye” ve bu merkezi noktadan dairenin çemberine doğru yayılan “varlık mertebeleri” oluşturmaktadır. Uşşakî, risalenin son kısmına, İbn Arabî'nin *el-Vesail fi'l-Ecvibeti an Uyunî's-Sâil* adlı eserinin “*âlemin şekil ve keyfiyet-i tertib*”nden bahseden bir “hutbe”sini de konuyu tamamlayıcı mahiyette gördüğü için ilave etmiştir. Halvetiyye'nin Uşşakîye kolu şeyhlerinden Cemaleddin-i Uşşakî'nin (ö.1750) terbiyesiyle yetişip aynı zamanda onun damadı ve vefatından sonra onun İstanbul Eğrikapı'daki tekkesinde makamına postnişin olan Uşşakî'nin, Halvetiyye'nin bir alt şubesinden Salahiyye'nin de kurucusu olduğu ve yetmişin üzerinde eser yazdığı düşünülünce,⁶⁶ böyle geniş etki alanına sahip birinin, İbn Arabî ve düşünce birikimini Anadolu coğrafya ve kültürüne ne derece yaymış olduğunu tahmin etmek güç olmasa gerektir.

İbn Arabî'nin Endülüs ve Kuzey Afrika birikiminden Anadolu tasavvufuna yansıyan en önemli katkılarından biri de yeni tasavvufi kavramlar ve bu kavramlar üzerine çalışmalar yapılmış olmasıdır. İbn Arabî, *Mu'cemu Istilâhâtî's-Sûfiyye* adındaki risalesiyle bu çabaya önyak olmuş ve etkisi bu çizgide de devam etmiştir. Fahreddin Irâkî *Istilâhât-ı Ehl-i Tasavvuf* adlı Farsça lügatiyle, Abdürrezzak Kâşânî *Istilâhât-ı's-Sûfiyye* ve *Letâifu'l-İ'lâm fi İşâret-i Ehli'l-İlhâm* isimli eserleriyle İbn Arabî'yi takip etmişler; hem ona ait hem de diğer tasavvufi kavramları anlaşılır kılmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda XVIII. ile XIX. yüzyıllar arasında yaşamış ve Ekberîyye geleneği içerisinde sayılabilecek olan Mustafa Râsim Efendi'yi zikretmek gerekir. İbn Arabî'nin tasavvuf literatürüne kazandırdığı istilâh ve tabirlerini açıklayan *Istilâhât-ı İnsân-ı Kâmil* adlı eserinde Rasim Efendi, İbn-i Fârız'ın *Kasîde-i İbn-i Fârız*, İbn Arabî'nin *Futûhât-ı Mekkiyye*, *Fusûsu'l-Hikem*, Mevlânâ'nın *Mesnevî* ve *Divân*, Sadreddin Konevî'nin eserleri, Beyzâvî'nin (ö.1286) *Tefsîr-i Beyzâvî*, Azizüddin Nesefî'nin (ö.1300) *Maksadu'l-Aksâ* ve daha birçok önemli düşünür ve bunlara ait çalışmalardan alıntılar yapmıştır. Sözlüğünde yaklaşık 3000 adet tasavvuf kavramına yer vermiş, eserin adından da anlaşılacağı üzere genellikle insan-ı kâmil, vahdet-i vücûd, vücûd ve vücûd mertebeleriyle ilgili konuları merkeze almıştır⁶⁷.

İbn Arabî'nin etki alanı Bektâşîlieğe kadar uzanmıştır. Kaygusuz Abdal (ö.1444) Bektâşi tarikatı tarihinde, vahdet-i vücûd düşüncesini eserlerinde açıkça işlediği bilinen ilk isim olarak dile getirilmiştir. *Vücûdnâme* adlı kitabında ve özellikle de mesnevî tarzında kaleme aldığı *Dilgüşâ*'da devir görüşünü ve vahdet-i vücûdu anlatmıştır. Diğer mesnevîlerinde de bu konulara yer verdiği görülür. Balım Sultan (ö.1516) sonrasında, Osmanlı

66 Osman Türer & Cengiz Gündoğdu, “Salahaddin-i Uşşakî'nin Vahdet-i Vücûd'la Alakalı İki Risalesinin Arapkirli Hazmi Tarafından Yapılan Tercümesi”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, s. 601-606.

67 Kara, “İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstilahlarına Etkisi...”, s. 585-598. Tasavvufi kavramlarla ilgili kaynaklar için bkz. Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, s. 277-297.

coğrafyasındaki diğer tasavvufî akımlar gibi, Bektâşiliğin de bütünüyle vahdet-i vücûdun tesiri altında gelişmeye devam ettiği söylenebilir. XVI. asrın başından itibaren özellikle Bektâşî şairleri, popüler vahdet-i vücûdu işledikleri manzumelerinde zaman zaman tenasüh ve hulûlü çağrıştıran ifadelerle yer vermişlerdir. Bunlar arasında Virânî (ö.XVI. yy.), Teslim Abdal ve Yeminî gibi birçok isim sayılabilir. Balım Sultan sonrası önemli isimlerden biri olan Üsküdarlı Hâşim Baba'nın (ö.1783), Niyâzî-i Mısri'nin *Devriyye-i Arşıyye*'sine zeyil olarak yazdığı doksan dört beyitlik *Devriyye-i Ferşıyye* adlı eseri vardır. Hâşim Baba, aynı zamanda İbn Arabî'nin *Ankâ-u Muğrib* (Şaşırta Anka) adlı eserini *Ankâ-yı Mağrib* (Batının Anka'sı) şeklinde değerlendirip ona nazire olarak *Ankâ-yı Maşrik* (Doğunun Anka'sı) isimli bir de eser kaleme almıştır. XVIII. yüzyıl Bektâşilerinden Ali Resmî Baba (ö.1789) *Uyûnu'l-Hidâye* isimli eserindeki fikirlerini, bir yandan ehl-i beyt düşüncesi, diğer yandan da İbn Arabî başta olmak üzere vahdet-i vücûdçu mutasavvıfların görüşleri çerçevesinde şekillendirmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde benzer etkileri Mehmed Ali Hilmi DedeBaba, Ahmed Rifat Efendi ve Edib Harâbî'de (1853-1916) görebilmekteyiz. Bunlardan ilk ikisinin meseleyi ele alış tarzları klasik Bektâşî yaklaşımından nispeten farklıdır. Bu farklılık onların konuyu maddî plana indirgmeden, Ekberî ekolün geleneksel vahdet-i vücûd yorumuyla klasik Bektâşî felsefesini uzlaştırma gayretlerinde kendini belli etmektedir. Ahmed Rifat Efendi, Bektâşî müelliflerin eserlerinde pek rastlanmayan bir şekilde İbn Arabî'den övgü dolu ifadelerle söz etmekte ve zaman zaman da *Futûhât*'tan isim vererek alıntılar yapmaktadır. Sonuçta bazı Bektâşilerde vahdete yönelik ilgi çok fazla görülürken bazılarında hiç görülmemektedir⁶⁸.

Mantık ve mantık felsefesiyle öne çıkan Gelenbevi de önemli ölçüde İbn Arabî etkilerine maruzdur. Onun düşünce sisteminde vahdet-i vücûd önemli bir yer edinir ve İbn Arabî'nin sisteminde kayda değer ehemmiyete sahip olan a'yân-ı sabite ve zuhur meseleleri belirgin bir önemi haizdir. Onun varlık, mahiyet, zat, sıfat ve isimler konusundaki görüşlerinde de mihenk taşı vahdet anlayışıdır. Bunlarla birlikte Gelenbevi'nin vahdet-i vücûd hakkında getirdiği bütün delillerin ötesinde vardığı son nokta bunun keşfi bir hal, müşahedeye dayanan bir yüksek idrak olduğudur. Ona göre vahdet-i vücûd panteizm değil, muhakkik sûfilere has irfan mesleğidir; daha çok yaşanan, tecrübe edilen bir şeydir⁶⁸.

Osmanlı'nın sonu ve cumhuriyetin ilk yıllarına gelindiğinde, Gelenbevi'de görülen, vahdet-i vücûdun keşfi bir hal olduğu fikrinin yanı sıra vahdet-i vücûd ile panteizm karşılaştırmaları ve vahdet-i vücûdu savunma, yaygın işlenen konular olmuştur. İstanbul Sütülcüde bulunan Hasırizâde Sa'dî tekkesinin son şeyhi, Mevleviyye ve Şaziliyye tarikatlarından da icazet ve halifelikler alan ve çok sayıda eseri olan son dönem Osmanlı

68 Çift, "Bektâşî Geleneğinde Vahdet-i Vücûd ve İbnü'l-Arabî", ss. 257-279.

süfilerinden Hasırızade Mehmed Elif Efendi (1850-1927) burada zikredilmesi gereken bir örnektir. Onun *el-Kelimâtu'l-Mucmele fi Şerhi't-Tuhfeti'l-Mursele* adlı eseri tasavvuf ve vahdet düşüncesi açısından oldukça önemlidir. 1923'de basılan bu eser Muhammed el-Burhanpûri'nin (ö.1620) vahdet-i vücûd ile ilgili olan *Tuhfetu'l-Mursele* isimli eserinin şerhi mahiyetindedir. Ancak Elif Efendi bu kitaba açıklamalar ilave etmiştir. Bu eseri şerh etmesinin temel sebebi, sözü edilen eserin vahdetle ilgili açık ve anlaşılır bir eser olmasıdır. Elif Efendi, çalışmasında; varlık, varlık mertebeleri, vahdet-i vücûd, tevhid, zat-vücûd ilişkisi, âlem-i ervah, misal, hayal ve cisimler âlemi, müşahede, murakebe, insan-ı kâmil ve marifetullah konularını şerh etmiştir. Şerhinde büyük ölçüde İbn Arabî'nin *Futuhat*'ından yararlanan Elif Efendi, eserinde vahdet-i vücûdun hak olduğuna dair ayet ve hadislerden deliller getirmiş ve vahdet-i vücûdun panteizmden farklı olduğuna dikkat çekmiştir⁶⁹.

Vahdet-i Vücûd Risalesi adlı eserinde, bu eseri yazma maksadının vahdet-i vücûd hakkındaki düşüncüyü derinleştirmekten ziyade bu düşünce ile filozofların fikirleri arasındaki şekil benzerliğinden dolayı sapılan yanlış yolları göstermek olduğunu ifade eden Ferit Kam (1864-1944) da aynı soruna dikkat çekmiştir. O, eserinin başında Fransızca bir kaynaktan panteizmin birçok yönüne eleştirilerle birlikte dikkat çekmiş, ardından panteizmle vahdet-i vücûd düşüncesinin mukayesesini yapmıştır. Eserinde farklı kaynak yelpazesine sahip olan Ferit Kam, özellikle İbn Arabî'nin görüşlerinden bolca yararlanmışır. Ferit Kam'a göre vahdet-i vücûd teorik olarak veya hem teorik hem de pratik olarak, yani tadılarak, yaşayarak öğrenilir. Ama asıl olan onu tadararak öğrenmektir. İki biliş arasındaki fark bir şehri plan üzerinde görmekle içerisinde yaşayarak görmek ve tanımak arasındaki fark gibidir⁷⁰.

İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946) *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî* adlı eserinde İbn Arabî ve vahdet-i vücûd hakkında süregelen tartışmaları değerlendirek, eleştiri konusu olan hususları açıklamıştır. Bu bakımdan aynı dönemdeki eserlerle benzerlik gösteren savunma niteliğindeki bu eserinde, hem vahdet-i vücûd ve onunla ilgili bazı kavramları açıklamış hem de bu anlayışa karşı çıkan bazı Müslüman âlimlerin tezlerini çürütme girişiminde bulunmuştur. İsmail Fennî, eserinin birinci bölümünde vahdet-i vücûd ve onunla ilgili kavramları açıklamış, ikinci bölümde bu düşüncenin dayandığı delilleri, üçüncü bölümde panteizmle vahdet-i vücûd arasındaki farklılıkları, dördüncü bölümde bazı âlimlerin İbn Arabî ile vahdet-i vücûd ekseninde ortaya attıkları eleştirilerin cevaplarını, be-

69 Rifat Okudan, "18. Yüzyıl Osmanlı Kelâmcı ve Mantıkçısı İsmâil Gelenbevi'nin Varlık Nazariyesi (Vahdet-i Vücûd Savunması)", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, s. 241-255.

70 Hüseyin Kurt, "Mehmed Elif Efendi (ö.1345/1927)'nin "el-Kelimâtu'l-mücmelle fi şerhi't-tuhfeti'l-mürsele" Adlı Eserine Göre Vahdet-i Vücûd Anlayışı", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2003, c. 4, sy. 11, s. 324-349.

şinci bölümde İbn Arabî'nin *Futûhât-ı Mekkiyye*'de bugünkü ilmî anlayışlar açısından itiraz edilen hususların izahını ve altıncı bölümde ise İbn Arabî'nin hayat hikâyesini ortaya koymaya çalışmıştır⁷¹. Bu özellikleriyle bakılınca Ferit Kam'ın eserinin yazılış amacı daha çok felsefî bir inceleme ve dışa dönük bir savunma görünümündeyken İsmail Fenni'nin çalışması ise hem içe hem de dışa dönük bir savunma mahiyetindedir. Aynı dönemdeki Mehmed Ali Aynî (1869-1945) ise *Şeyhi Ekberi Niçin Severim?* adlı çalışmasının ilk kısmında, İbn Arabî'nin hayatı, takip eden bölümlerinde ise onun harf sembolizmi, yaratılış, ahlâk ve tevhide dair görüşlerini ele almıştır. Fakat eseri her ne kadar savunma olarak ifade edilse de daha çok konuların anlaşılmasına ve açılımına yardımcı olduğu izlenimi vermektedir⁷².

Cumhuriyet döneminde İbn Arabî'yle ilgili farklı görüşleriyle dikkat çeken biri de Said Nursî'dir (1877-1960). Öncelikle ifade etmek gerekir ki, onun vahdet-i vücûda yaklaşımı konusunda farklı yorumlar söz konusudur. Yapılan bazı araştırmalarda, *Risale-i Nur* külliyyatının genel olarak tasavvufî ve vahdetçi fikirlere eleştirel bir yaklaşım sergilediği; ancak asıl itibarıyla ilahi hakikatleri fıkâh ve kelâm açılarından çok, derunî ve irfanî boyutlarıyla algılamış olduğuna dikkat çekilmiştir. Hatta Said Nursî'nin bazı kavramlarının İbn Arabî'nin kavramlarıyla örtüştüğü, birçok mutasavvıftan olumlu söz ettiği, İbn Arabî'yi ulum-i İslâmiyye'nin mucizesi şeklinde nitelediği, Mevlâna'yı ise yerde iken arşı seyreden ifadesiyle övdüğü aktarılmıştır. Yine onun; vahdet-i vücûd, vahdet-i şühûd ve tasavvufî irfanın diğer meselelerine ilişkin görüşlerini açıklarken İbn Arabî'ye atıflarda bulunduğu, daha da öteye gidilerek iki düşünürün eserlerinin yazılış biçimleri ve dayanaklarıyla ilgili olarak Said Nursî'nin İbn Arabî'ye benzer ifadeler kullandığı da söylenmiştir. Bunlarla birlikte *Risale-i Nur* külliyyatında, Ekberî geleneğe mensup çok sayıda ismin (Molla Camî gibi) olumlu bir şekilde zikredildiği belirtilmiştir. Said Nursî ile İbn Arabî'nin felsefeye bakışları, filozofun hakikate ulaşım ulaşımadığı, eserlerinin içerik ve yazılış gayelerinin ifade edilişi, ebced ve cifr hesabını kullanmaları açılarından da benzerlikler gösterdiği kaydedilmiştir. Ancak Said Nursî'nin İbn Arabî'nin eserleriyle ilgili olarak bazı uyarılarda bulunduğu ve uzman olmayanların onun kitaplarını, özellikle de vahdet-i vücûda dair meseleleri okumalarının, bazı yanlış anlama ve yorumlara yol açacağı nedeniyle, zararlı gördüğü belirtilmiştir. Bu noktada Said Nursî'nin vahdet-i vücûdu seyr-u sülûkta bir mertebe olarak gördüğü, bunun nihai nokta olmadığı, hak yolunun sahabe, halife, müçtehit imamlar vb.nin yolunda aranması gerektiği kanaatinde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Said Nursî'nin de

71 Süleyman Uludağ, "Ferit Kam ve Vahdet-i Vücûd Adlı Risalesi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, s. 26-31. Ayrıntılar için bkz. Ferit Kam, *Vahdet-i Vücûd*, Sad. Ethem Cebecioğlu, DİB Yay., Ankara, 1994.

72 İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, Haz. Mustafa Kara, İnsan Yay., İstanbul, 2008.

vahdet-i vücûdu panteizm olarak kabul etmediği, aralarında çok önemli farklar gördüğü ve bunları madde madde açıkladığı belirtilmiştir⁷³.

Sonuç

Endülüs ve Kuzey Afrika tasavvufunun Anadolu tasavvufuna etkisini anlatmak, aslında İbn Arabî'nin etkisini anlatmak demektir. Bu bağlamda İbn Arabî ve ilk takipçisi Sadreddin Konevî'den başlayarak birçok şahsiyetin İbn Arabîci yaklaşımlarından kısa örnekler sunduk. Ancak verilecek örneklerin bunlarla sınırlı olmadığını bilmek⁷⁴ ve yüzlerce örnekten ancak bir kaçını çalışmamıza dâhil etmenin mümkün olabileceğini ifade etmek gerekir. İbn Arabî'nin düşüncesi Anadolu'da çeviri, şerh, telif (nazım ve nesir) ve tahkik niteliğindeki eserlerle işlenmiş, kimi zaman eleştirilmiş ama çoğunlukla savunulmuş ve geliştirilmiştir⁷⁵. Onun üzerinden gelen Endülüs ve Kuzey Afrika etkileri Doğu ve Orta Doğu dünyasının mirasıyla Anadolu'da karşılaşmış ve farklı tasavvufî tonların ortaya çıkmasına imkân sağladığı gibi mevcut tasavvufî akımlara rengini ve kokusunu da vermiştir. Şu var ki, bu durumun sonucunda ortaya çıkan eserlerin çoğu maalesef henüz gün yüzüne çıkarılmış değildir. Mevcutların büyük bir kısmı incelenmeyi, çevrilmeyi, yorumlanmayı ve irdelenmeyi beklemektedir. Daha da önemli olan husus, Anadolu tasavvufunun Endülüs ve Kuzey Afrika kaynakları açısından tahlil edilmesinin gerekliliğidir. Bu ilişkilerin tespit edilmesi sürecinde kazanacak tarafın yine bu coğrafya ve kültürün tasavvuf düşüncesi olacağı muhakkaktır.

73 Hüseyin Kurt, "Bediüzzaman Said Nursi'nin Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Hakkındaki Düşünceleri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, 2009, sy. 23, s. 548-578.

74 Diğer bazı şahsiyetlerin yaklaşımı için bkz. Ahmet Üstüner & Ömer Yağmur, "Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Tarafından Tercüme Edilen "Tahkik-i Vahdet-i Vücûd Risâlesine Dâ'ir" Adlı Eser", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011, sy. 30, ss. 355-385; İsmail Erdoğan, "Seyyid Seyfullah Kasım Efendi (ö.1010/1601) ve "Miftâh-ı Vahdet-i Vücûd" adlı Risalesi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, c. 3, sy. 8 [2002], ss. 47-61; Mesnevihân Ali Fuâd Paşa, "Vahdet-i Vücûd: Hakikat-i Vâhide-i Mutlaka", Haz. Vahit Göktaş, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, ss. 685-686; Aydın Ayhan, "Edip Harabî'nin Şiirlerinde Vahdet-i Vücûd Kavramı", *I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri (22-24 Ekim 1998)*, Gazi Üniv. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, ss. 27-34; Ayşe Gülay Keskin, *Abdürrahim Karahisari'nin Hayatı, Eserleri ve Vahdetname Mesnevisinin Tenkidli Metni*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2001; Vahit Göktaş, "Es'ad Efendi (1847/1931) ve Tevhid Risâlesi'ndeki Vahdet-i Vücûd Görüşü", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)*, y. 9 [2008], sy. 21, ss. 427-445.

75 İsmail Kara, "Açıklamalı Eski Harfli Türkçe Matbu Tasavvuf Kitapları Bibliyografyası", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, y.11, Temmuz Aralık 2010 sy. 26, s. 302-319; İsmail Kara (?), "Açıklamalı Eski Harfli Türkçe Matbu Tasavvuf Kitapları Bibliyografyası", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, y. 12, sy. 27, 2011, s. 373-400; Osman Türer, "Bibliothèque Nationale'de Bulunan Tasavvufla İlgili Türkçe Yazma Eserler", *Atatürk Üniv. İlahiyat Fak Dergisi*, sy. 8, 1998, s. 189-198; Zafer Erginli, "Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nde Risale-i Tasavvuf, Mecmu'a-i Tasavvuf ve Kitab-ı Tasavvuf Adımı Taşıyan Türkçe Yazma Eserler", *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, c. 9, 2000, s. 606-613; Uludağ, "Osmanlı Dönemi Tasavvuf Tarihinin Temel Kaynakları", s. 34-35; Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*; Azmi Bilgin, "Türk Tasavvuf Edebiyatı Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 5, sy. 10, 2007, ss. 331-352.

Kaynakça

- Addas, Claude, *İbn Arabî Kibrit-i Ahmer'in Peşinde*, çev. Atila Ataman, Gelenek Yay., İstanbul, 2004.
- Afifi, Ebu'l-Alâ, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar (et-Ta'lik alâ Fusûsi'l-Hikem)*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul, 2006.
- ....., *Muhyiddîn İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, AÜİF Yay., Ankara, tarihsiz.
- Akbulut, A. Turan, "Davud-i Kayserî", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, c. IV, sy. 3, Haziran 1980, İstanbul, ss. 61-83.
- Arpaguş, Safi, "Tasavvufî Düşünce ve Şerh Geleneğinde Mevlana Celaleddin Rumi – Muhyiddin İbn Arabî İlişkisi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 25 (2010/1) ss. 211-238.
- Aşkar, Mustafa, *Molla Fenârî ve Vahdet-i Vucud Anlayışı*, Muradiye Kültür Vakfı, Ankara, 1993.
- ....., "Osmanlı Devletinde Alim-Mutasavvıf Prototipi Olarak; İlk Şeyhülislam Molla Fenârî ve Tasavvuf Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 37, ss. 85-401.
- ....., *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.
- ....., *Niyâzi-i Mısırî Hayatı Eserleri Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul, 2011.
- Ayhan, Aydın, "Edip Harabî'nin Şiirlerinde Vahdet-i Vücut Kavramı", *I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri (22-24 Ekim 1998)*, Gazi Ünv. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, ss. 27-34.
- Azamat, Nihat, "İbnü'l-Arif", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XX, ss. 522-523.
- Bardakçı, M. Necmettin, "İbn Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, ss. 325-355.
- ....., *Endülüslü Sûfi İbnü'l-Arif ve Mehâsinu'l-Mecâlis*, Sır Yay., İstanbul, 2005.
- Bayrakdar, Mehmet, *Dâvud el-Kayserî*, Kurtuba Kitap, İstanbul, 2009.
- ....., "Mukaddime", "Risale fi İlmî't-Tasavvuf, (Davud el-Kayserî)" içinde, Tahkik ve Takdim: Mehmet Bayrakdar, *AÜİF Dergisi*, c. XXX, ss. 171-177.
- ....., "Davud-i Kayserî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. IX, ss. 32-35.
- Bilgin, Azmi, "Türk Tasavvuf Edebiyatı Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 5, sy. 10, 2007, ss. 331-352.
- Bozkurt (Gülmez), Birgül, *İbn Seb'in Hayatı Eserleri ve Felsefi Görüşleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara, 2008.
- ....., "İbn Seb'in'in Hayatı İlmî Kişiliği ve Eserleri", *CÜİF Dergisi*, XII/2, 2008, ss. 347-380.
- ....., "Molla Ahmed-i Cezirî'nin Divan'ında Vahdet-i Vücûd Anlayışı", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010) Sempozyum Bildirileri*, Şırnak Ünv. Yay., Ankara, 2010, ss. 625-636.
- Cezirî, Molla Ahmed-i, *Divan*, çev. Osman Tunç, Kent Yay., İstanbul, 2007.
- Chittick, William, "Merkezî Nokta: İbn Arabî Ekolünde Sadreddin Konevî'nin Rolü", çev. Betül Güçlü, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, ss. 669-684.
- ....., *Varolmanın Boyutları (Tasavvuf ve Vahdetü'l-Vücûd Üstüne Yazılar)*, der. ve çev. Turan Koç, İnsan Yay., İstanbul, 2013.

- Coşkun, İbrahim, "Molla Ahmet Cezeri'nin Vahdet-i Vücûdçu Allah Tasavvuru ve Hoşgörücü Kişiliği", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010) Sempozyum Bildirileri*, Şırnak Üniv. Yay., Ankara, 2010, ss. 561-578.
- Çağrıncı, Mustafa, "İbn Meserre", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XX, ss. 188-193.
- Çelebi, İlyas, "İbn Kasi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XX, ss. 106-108.
- Çift, Salih, "Bektâşi Geleneğinde Vahdet-i Vücûd ve İbnü'l-Arabî", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, ss. 257-279.
- Demirli, Ekrem, "Mevlana'ya İbnü'l-Arabî gözüyle Bakmak: İbnü'l-Arabî ve Mevlana Arasındaki Bazı Ortak Kavramlar", *Uluslararası Mevlana Sempozyumu Bildirileri-1*, Motto Project Yay., İstanbul, 2010, ss. 337-344.
- ....., *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan İbn Arabî ve Vahdet-i Vücûd Geleneği*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2009.
- ....., "İbnü'l-Arabî ve Mevlana Arasındaki Bazı Ortak Kavramlar", *İstanbul Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, sy. 16, ss. 229-247.
- ....., "Takdim", *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar et-Ta'lik alâ Fusûsi'l-Hikem (Ebu'l-Alâ Afîfî) içinde*, Çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul, 2006.
- Doru, Nesim, *Melayê Cızîrî Felsefî ve Tasavvufî Görüşleri*, Nûbihar Yay., İstanbul, 2012.
- Erdoğan, Kenan, *Niyâzî-i Mısırî Divânı*, Akçağ Yay., Ankara, 2008.
- Erdoğan, İsmail, "Seyyid Seyfullah Kasım Efendi (ö.1010/1601) ve "Miftâh-ı Vahdet-i Vücûd" adlı Risalesi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, c. 3, sy. 8 [2002], ss. 47-61.
- Eren, Mehmet, "Sadreddin Konevî ve Fatıha Tefsiri", *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 7, 1997, ss. 431-446.
- Erginli, Zafer, "Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nde Risale-i Tasavvuf, Mecmu'a-i Tasavvuf ve Kitab-ı Tasavvuf Adını Taşıyan Türkçe Yazma Eserler", *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 9, c. 9, 2000, ss. 603-621.
- Ertuğrul, İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, Haz. Mustafa Kara, İnsan Yay., İstanbul, 2008.
- Fenârî, Molla, "Vahdet-i Vücûda Dair On Kaide: Şeyhu'l-Ekber Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye ait Bir Rubai'nin Şerhi", çev. Semih Ceyhan, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2011/1, y. 12, sy. 27, ss. 321-327.
- Fierro, Maribel, "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", çev. Semih Ceyhan, *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak Dergisi*, c. 18, sy. 2, 2009, ss. 327-359.
- Gençosman, Nuri, "Önsöz", *Fusûsu'l-Hikem içinde*, çev. Nuri Gençosman, MEB Yay., İstanbul, 1992.
- Göktaş, Vahit, "Es'ad Efendi (1847/1931) ve Tevhid Risâlesi'ndeki Vahdet-i Vücûd Görüşü", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)*, y. 9 [2008], sy. 21, ss. 427-445.
- Görgün, Tahsin, "Molla Fenârî (Düşüncesi)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXX, ss. 247-248.
- İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Nuri Gençosman, MEB Yay., İstanbul, 1992.
- İbn Seb'in, *Risâle fî Envârî'n-Nebî, Resailu İbn Seb'in içinde*, tah: Abdurrahman Bedevî, Daru'l Mısriyye, Kahire, 1956.

- ....., *Risaletu'n-Nasiha evi'n-Nüriyye, Resailu İbn Seb'in* içinde, tah: Abdurrahman Bedevî, Daru'l Mısriyye, Kahire, 1956.
- ....., *Sicilya Cevapları*, Açıklama ve Çeviri: Mehmet Şerafettin Yaltkaya, Felsefe Yıllığı, (İstanbul, 1935), c. II. ss. 1-145.
- ....., *Buddu'l-Ârif*, tah: Corc Ketture, Daru'l Endelus & Daru'l Kindi, Beyrut, 1978.
- İzmirli, Betül, "Şâir Bir Sûfi ya da Âşıkların Sultanı: İbnü'l-Fârız", *Sûfi Araştırmaları*, sy. 7, ss. 21-34.
- İzutsu, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, çev. A. Yüksel Özemre, Kaknüs Yay., İstanbul, 2005.
- Kam, Ferit, *Vahdet-i Vücûd*, Sad. Ethem Cebecioğlu, DİB Yay., Ankara, 1994.
- Kam, Ferit - Ayni, M. Ali, *İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi*, Haz. Mustafa Kara, İnsan Yay., İstanbul, 1992.
- Kara, Mustafa, "Osmanlı Dönemi Sûfilere ve Tasavvufî Düşüncenin Renkleri", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, c. 12, sy. 3-4, 1999, ss. 269-272.
- Kara, İhsan, "İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf İstilahlarına Etkisi ve Seyyid Mustafa Râsim Efendi'nin *Istilahât-ı İnsân-ı Kâmil*'i Örneği", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, ss. 583-600.
- Kara, İsmail, "Açıklamalı Eski Harfli Türkçe Matbu Tasavvuf Kitapları Bibliyografyası", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, y. 11, Temmuz Aralık 2010 sy. 26, ss. 287-330.
- Kara, İsmail (?), "Açıklamalı Eski Harfli Türkçe Matbu Tasavvuf Kitapları Bibliyografyası", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, y. 12, sy. 27, 2011, ss. 363-407.
- Karadağ, Cağfer, "Dâvûd-i Kayserî ve Genel Hatlarıyla Düşüncesi", *Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, c. 15, sy. 2, ss. 1-17.
- Karadeniz, Osman, "İbn Berreccan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XIX, ss. 371-372.
- Kartal, Abdullah, "Türkçe İlk Fusûsu'l-Hikem Şerhi: Tecelliyâtü Arâisi'n-Nusûs fi Manassâti Hikemi'l-Fusûs", *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 8, c. 8, 1999, ss. 305-315.
- Kartal, Ahmet, *Şiraz'dan İstanbul'a Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, Kurtuba Kitap, İstanbul, 2010.
- el-Kayserî, Davud, "Risale fi İlmî't-Tasavvuf", Tahkik ve Takdim: Mehmet Bayraktar, *AÜİF Dergisi*, c. XXX, ss. 171-215.
- Kazıcı, Ziya, "Ahilik" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. I, ss. 540-542.
- Keskin, Ayşe Gülay, *Abdürrahim Karahisari'nin Hayatı, Eserleri ve Vahdetname Mesnevisinin Tenkidli Metni*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2001.
- Kılıç, Rüya, "Osmanlı Sûfilğinde İbnü'l-Arabî Etkisi: XVII. Yüzyıldan Üç Sûfi", *Bitlig*, Kış/2007, sy. 40, ss. 99-118.
- Konevî, Sadreddin, *Fusûsü'l-Hikem'in Sırları (el-Fükûk fi Esrarı Müstenidâti'l-Fusûs)*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul, 2012.
- ....., *Vahdet-i Vücud ve Esasları (en-Nusûs fi Tahkiki Tavri'l-Mahsûs)*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul, 2012.
- Kozan, Ali, "İbnü'l-Arabî ve Osmanlı Felsefi/Tasavvufî Düşüncesi Üzerindeki Etkileri: Şeyh Bedreddin Örneği", *Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, v. 7/1 Winter 2012, ss. 1555-1565.

- Kurt, Hüseyin, "Mehmed Elif Efendi (ö.1345/1927)'nin "el-Kelimâtu'l-Mücmelle fi Şerhi't-Tuhfeti'l-Mürsele" Adlı Eserine Göre Vahdet-i Vücûd Anlayışı", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2003, c. 4, sy. 11, ss. 323-350.
- ....., "Bediüzzaman Said Nursi'nin Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Hakkındaki Düşünceleri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, ss. 543-581.
- Küçük, Hülya & Küçük, Hamza, "Endülüs'ten Önemli Bir Sima: İbn Berrecan", *Selçuk Üniv. İlahiyat Fak Dergisi*, 2002 güz, sy. 14, ss. 125-143.
- Mısri, Niyâzi-i, *Divân-ı Niyâzi*, Haz. Kenan Erdoğan, *Niyâzi-i Mısri Divânı (Tenkitli Metin)* içinde, Akçağ Yay., Ankara, 2008.
- Mesnevîhân Ali Fuâd Paşa, "Vahdet-i Vücûd: Hakikat-i Vâhide-i Mutlaka", Haz. Vahit Gökteş, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, ss. 685-686.
- Muslu, Ramazan, "Vahdet-i Vücûd Üzerine Yazılmış Bir Risâle: Erbilî'nin *Mir'âtü's-Şühûd fî Beyâni Vahdeti'l-Vücûd'u*", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, ss. 303-323.
- Okudan, Rifat, "18. Yüzyıl Osmanlı Kelâmcı ve Mantıkçısı İsmâil Gelenbevi'nin Varlık Nazariyesi (Vahdet-i Vücûd Savunması)", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, ss. 241-255.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları İlim ve Kültür Tarihi*, TDV Yay., Ankara, 1997.
- Şeyh Bedreddin, Simavna Kadisoğlu, *Varidât (Tam Metin)*, Prof. Dr. Bilal Dindar'ın basımından Tercüme eden: Cengiz Ketene, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- Şimşek, Halil İbrahim, "İsmail Fenni Ertuğrul'un İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Savunması", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)*, y. 9 [2008], sy. 21, ss. 199-212.
- Şimşek, Selami, "Türk Edebiyatında İbnü'l-Arabî Methiyeleri Üzerine Bir İnceleme", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)*, y. 9 [2008], sy. 21, ss. 389-425.
- Tahrâli, Mustafa, "Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri", *Endülüs'ten İspanya'ya*, TDV Yay., Ankara, 1996, ss. 69-78.
- Trimingham, John Spencer, "Batı Afrika'da Tasavvuf Akımlarının Etkisi" çev. Kadir Özköse, *Dirbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, III (2003), sy. 2, ss. 153-168.
- Tunçbilek, Hüseyin, "Mevlânâ'da Vahdet-i Vücûd Telakkisi", *Uluslararası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bidirileri-I*, (26-28 Ekim 2007), Şanlıurfa, ss. 81-85.
- Türer, Osman, "Bibliothèque Nationale'de Bulunan Tasavvuf İlgili Türkçe Yazma Eserler", *Atatürk Üniv. İlahiyat Fak Dergisi*, sy. 8, 1998, ss. 183-211.
- Türer, Osman & Gündoğdu, Cengiz, "Salahaddin-i Uşşakî'nin Vahdet-i Vücûd'la Alakalı İki Risalesinin Arapkirli Hazmi Tarafından Yapılan Tercümesi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, ss. 601-639.
- Uludağ, Süleyman, "Ferit Kam ve Vahdet-i Vücûd Adlı Risalesi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, [2009], sy. 23, ss. 25-35.

- ....., "Osmanlı Dönemi Tasavvuf Tarihinin Temel Kaynakları", *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü-2*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, İstanbul, 2003, ss. 18-47.
- Üremiş, Ali, "Türkiye Selçuklularında Bazı Sünni Tasavvuf Hareketleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 28, Güz 2010, ss. 295-328.
- Üstüner, Ahmet & Yağmur, Ömer, "Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Tarafından Tercüme Edilen "Tahkik-i Vahdet-i Vücûd Risâlesine Dâ'ir"Adlı Eser", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011, sy. 30, ss. 355-385.
- Üstüner, Kaplan, "XIV. ve XV. Yüzyıl Divanlarında Tasavvuf", *TÜBAR-XXIV-/2008-Güz*, ss. 271-294.
- Yılmaz, H. Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1994.
- Watt, W. Montgomery & Cachia, Pierre, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhuri Ersin Adıgüzel & Qiyas Şukurov, Küre Yay., İstanbul, 2012.